

Persoonlijkheden

Waarom en hoe ik een dikke biografie schreef over de nauwelijks bekende joodse 'Bataaf' Hartog de Hartog Lémon

De rubriek Persoonlijkheden is ditmaal door Salvador Bloemgarten geschreven. Hij schetst een beeld van de oorsprong en ontwikkeling van zijn fascinatie voor de arts en politicus Hartog de Hartog Lémon.

Om maar met de deur in huis te vallen: mijn belangstelling voor de geschiedenis van de joden in Nederland werd begin 1951 gewekt doordat ik toen uit financiële nood een fulltime betrekking aanvaardde als assistent (lees: hulpje) van Leo Fuks, de toenmalige conservator van de *Bibliotheca Rosenthaliana*. Tot mijn kandidaatsexamen in maart 1949 kon ik de studie bekostigen dankzij kleine toelages van de afdeling 'Oorlogsslachtoffers' van de Amsterdamse Sociale Dienst en Joods Maatschappelijk Werk. Na mijn kandidaats wenste ik niet langer op deze wijze mijn hand op te houden en aanvaardde ik als werkstudent een slecht betaalde deeltijdbaan bij de afdeling Amsterdam van de Nederlandse Onderwijzers Vereniging (NOV). Na een jaar wenste de NOV echter niet langer gebruik te maken van mijn diensten. En omdat het mij niet lukte een andere deeltijdbaan te vinden, zat er niets anders op dan te solliciteren naar een volledige betrekking.

Dat Leo Fuks mij fulltime in dienst wilde nemen, beschouwde ik niet-temin als een buitenkansje, ondanks het feit dat er hierdoor voorlopig nauwelijks tijd voor de geschiedenisstudie overbleef. Op last van de conservator diende ik mij bovendien te bekwamen in het lezen van oud-Hebreeuwse en ook nieuw-Hebreeuwse teksten; een bezigheid waarvoor uiteraard de nodige tijd moest worden uitgetrokken..

De betrekking bij de *Rosenthaliana* zou, zoals pas veel later bleek, verregaande consequenties voor mijn verdere wetenschappelijke loopbaan hebben. In deze bibliotheek vond ik het basismateriaal voor mijn doctoraalscriptie getiteld *De Amsterdamse joden gedurende de eerste jaren van de Bataafse Republiek (1795-1798)*. Na aanvullend bronnenonderzoek werd

deze scriptie in licht gewijzigde vorm in drie afleveringen in de eerste twee jaargangen (1967 - 68) van het tijdschrift *Studia Rosenthaliana* gepubliceerd.

Een aantal zaken hadden mij al meteen bij het schrijven van de scriptie getroffen. In de eerste plaats het feit dat ten tijde van de oude Republiek de Amsterdamse magistraat de immigratie van joden eerst uit Zuid-Europa en vervolgens uit Centraal- en Oost-Europa geen enkele beperking had opgelegd. Hieraan was echter wel de voorwaarde verbonden dat joden geen in de bestaande gilden georganiseerde ambachten mochten uitoefenen en dat armlastige joden (en daartoe behoorde weldra de grote meerderheid) geheel ten laste vielen van de, als Portugees Joodse en Hoogduits Joodse Natie aangeduide, Sefardische en Askenazische gemeentes. Doordat joden in Amsterdam genoten van een absolute godsdienstvrijheid en in tegenstelling tot de katholieken aan de openbare weg goed zichtbare fraaie godshuizen konden bouwen, ontstond er een paradoxale situatie, die de voorzitter van de joodse Patriottencub *Felix Libertate* Mozes Asser aanvang 1795 bondig samenvatte met de woorden: 'men heeft ons vergund in het openbaar Psalmen te zingen en van honger te sterven'.

Vanaf de oprichting van de Bataafse Republiek meenden voormannen van *Felix Libertate*, zoals Mozes Asser en de als secretaris fungerende arts Hartog de Hartog Lémon, dat op grond van de *Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger* de joodse ingezetenen van de Bataafse Republiek beschouwd dienden te worden als gelijkberechtigde burgers van deze republiek. Bovendien was volgens hen de gelijkberechtiging een noodzakelijke voorwaarde voor de culturele en economische verheffing van het gros van over het algemeen straatarme joden. Ze spraken zich dan ook uit voor afschaffing van de gilden, waardoor joden meer kansen zouden krijgen om als ambachtsman een redelijk inkomen te verwerven.

Mij trof ook dat de joodse patriotten (en hun christelijke vrienden) bij hun ijveren voor gelijkberechtiging juist in Amsterdam, waar meer dan de helft van in de Bataafse Republiek gevestigde joden woonden, de hevigste tegenstand ondervonden - zowel bij de in meerderheid conservatieve joden als bij zich veelal als verlicht beschouwende christenen. Het eerste slachtoffer van joods conservatisme werd *Felix Libertate*-secretaris Hartog de Hartog Lémon. In april 1895 ontsloegen de parnassim (bestuurders) van de Hoogduits joodse gemeente hem als armenarts, zogenaamd omdat hij bij de uitoefening van zijn beroep zijn plicht had verzaakt. In werkelijkheid was Lémons ontslag een represaille voor het feit dat hij en zijn joodse mede-

standers een felle aanval lanceerden op parnassim, toen deze suggereerden dat de *Rechten van de Mens en Burger* (wegens het daarin opgenomen recht op godsdienstvrijheid) strijdig waren met de joodse godsdienst.

Mij was verder opgevallen dat op 2 september 1796 een behoorlijke meerderheid van de afgevaardigden in de eerste Nationale Vergadering weliswaar vóór het decreet stemde, waarbij werd erkend dat de joden binnen de Bataafse Republiek op grond van de *Verklaring van de Rechten van de Mens* beschouwd dienden te worden als gelijkberechtigde burgers. Dat betekende echter niet dat alle voorstemmers onmiddellijk hun vooroordelen jegens joden hadden laten varen. Uiteindelijk lieten ook degenen die aanvankelijk aarzelden, zich overtuigen van de noodzaak van gelijkberechtiging door een aantal sterke argumenten, die de uitgesproken voorstanders van het emancipatiedecreet hiervoor aanvoerden. Zo wezen voorstanders er op, dat sinds de afkondiging op 5 augustus 1796 van de scheiding van Kerk en Staat, godsdienst een zuivere privé-zaak was geworden en dat de overheid hier geen enkele bemoeienis mee kon hebben. Bovendien dienden volgens de *Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger* alle ingezetenen, onafhankelijk van de door hen beleden godsdienst, zolang zij individueel de wetten van het land respecteerden, op voet van gelijkheid te worden behandeld. Ongetwijfeld heeft tenslotte de Franse gezant Noël een aantal aarzelaars in de Nationale Vergadering over de streep getrokken door zijn verklaring dat afwijzing van het emancipatiedecreet door de regering in Parijs als een haar onwelgevallige daad zou worden opgevat.

Na aanvaarding op 2 september 1796 van het emancipatiedecreet verklaarden de opstellers uitdrukkelijk dat hierdoor reglementen van joodse gemeentes niet langer kracht van stedelijke keur hadden en dat dus overtreders niet langer door stedelijke overheden bestraft konden worden. Logischerwijs hield dit tevens een aanzienlijke beknotting van de onevenredig grote bestuursmacht van parnassim binnen hun kerkgenootschappen in. Omdat Hoogduitse parnassim in Amsterdam echter categorisch weigerden reglementen in overeenstemming te brengen met de nieuwe situatie, scheidden prominente Amsterdamse leden van *Felix Libertate* zich in het voorjaar van 1797 van hun gemeente af en vormden onder voorzitterschap van Hartog de Hartog Lémon een nieuw kerkgenootschap onder de naam *Adath Jeschurun*. Volgens parnassim was dit contractbreuk in civielrechtelijke zin. Het werd reden tot een eindeloos voortslepend proces, dat pas beëindigd werd in september 1808, toen Lodewijk Napoleon als koning van Holland beide Amsterdamse kerkgenootschappen dwong zich te herenigen.

Al bij het schrijven van de doctoraalscriptie was mij niet alleen opgevallen dat de joodse patriotten van *Felix Libertate* en *Adath Jeschurun* in 1797 de unitaristen van harte steunden bij hun pogingen een betrekkelijk democratische grondwet ingang te doen vinden, maar dat zij vervolgens ook actief betrokken raakten bij de, tegen de federalistische tegenstanders van een dergelijke progressieve grondwet gerichte, unitaristische staatsgreep van 22 januari 1798. Hartog de Hartog Lémon, die in september 1797 tegelijk met zijn geloofsgenoot Herman Bromet naar de Nationale Vergadering was afgevaardigd, was zelfs een van de weinige politici die al van tevoren op de hoogte gesteld werd van het op handen zijnde unitaristische complot. Zijn rol als complotterend lid van de Nationale Vergadering was fascinerend, omdat hij als zodanig zowel de algemene Nederlandse belangen als specifiek joodse wilde dienen. Opmerkelijk is ook het feit dat Lémon en Bromet (in de Nationale Vergadering schitterde laatste voornamelijk door afwezigheid) de eerste gekozen joodse volksvertegenwoordigers in Europa waren. De met militaire middelen bevochten uitschakeling van federalisten en tussen de partijen laverende moderaten, leidde er in ieder geval toe dat Nederland in mei 1798 een voor die tijd opmerkelijk progressieve grondwet kreeg en, dat tot grote vreugde van joodse patriotten zoals Hartog Lémon, de ambachtsgilden werden opgeheven.

Overigens bracht de opheffing van deze gilden in eerste instantie geen enkele verbetering in de juist tijdens de Bataafse Republiek en de daarop volgende Franse tijd steeds lamentabeler wordende economische omstandigheden van het talrijke Amsterdams joodse proletariaat. Die omstandigheden zouden pas na 1870 door de opkomst van de Amsterdamse diamantindustrie en vervolgens na 1890 door de bloei van socialistisch georiënteerde vakbonden en partijen aanzienlijk verbeteren.

Mijn belangstelling voor de geschiedenis van het joodse proletariaat van Amsterdam tijdens de Bataafse Republiek en de Franse tijd was na publicatie van de scriptie in *Studia Rosenthaliana* zeker niet verdwenen. Maar het feit alleen al dat Jo Melkman, mijn vroegere leraar Grieks op het oorlogs-Joods Lyceum van Amsterdam, na zijn emigratie naar Israël onder de naam Jozeph Michmann een aantal boeiende nieuwe studies in Nederlandse tijdschriften wijdde aan hetzelfde onderwerp, weerhield mij voorlopig ervan dit terrein verder te verkennen. Daar kwam nog bij dat na 1970 mijn idee om een biografie te schrijven over de socialistische vakbondsman en politicus Henri Polak (1868-1943) steeds duidelijkere contouren kreeg. En uiteraard was het de bedoeling in deze biografie ruimschoots aandacht te besteden

aan Polaks betekenis voor de emancipatie van het Amsterdams joodse proletariaat rond 1900.

Al voor voltooiing van de biografie van Polak was ik toevalligerwijze weer op Hartog de Hartog Lémon geattendeerd door de vondst in een Amsterdams antiquariaat van zijn in 1814 gepubliceerde brochure *Iets over de nooit plaats gehad hebbende Zamenwering te Amsterdam in Februarij, 1813*. Ik kocht de brochure en kreeg na lezing al meteen de indruk dat Lémon om hem moverende redenen na ontslag uit Franse gevangenschap het nodig vond categorisch te ontkennen, dat hij het jaar tevoren betrokken was geraakt in een tegen de Franse heersers gericht complot. De gedachte dat hij in deze zaak minder de vermoorde onschuld was dan hij in zijn brochure voor deed komen, liet mij sindsdien niet meer los. Een studie uit 1932 van de hand van de historicus M.G. de Boer over Augustijn Maas, de man die in februari 1813 in Amsterdam door een Franse militaire rechtbank wegens zijn aandeel in een tegen de bezetters te ondernemen gewapende actie ter dood werd veroordeeld, versterkte mijn vermoeden dat Lémons rol in deze aangelegenheid minder onbeduidend was dan hijzelf voorgaf. Des te merkwaardiger vond ik overigens dat H.T. Colenbrander in zijn *Inlijving en Opstand* zonder blikken of blozen Lémons lezing van het 'complot' als de enig juiste overnam. Hij beriep zich daarbij op passages uit door Franse politiefunctionarissen verrichte verhoren, zonder overigens te vermelden waar hij deze had aangetroffen. In ieder geval bevonden ze zich niet in een van de tien door hem samengestelde delen *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland: van 1795-1840*. In zijn brochure had Lémon zelf verwezen naar een stuk dat de vragen en antwoorden (in het Frans) van de tijdens de verhoren gestelde vragen en antwoorden bevatte. Dit stuk bleek achteraf onvindbaar. Op mijn schriftelijke vraag aan de *Archives Nationales* in Parijs of zich daar mogelijk de betreffende teksten bevonden, werd mij vlot een lijst van archiefnummers gestuurd, welke mogelijk voor mij interessante stukken bevatten. Al bij mijn eerste bezoek aan het befaamde Franse archief, bleek één van de archiefnummers een uitgebreid dossier Lémon te bevatten met onder andere alle aan hem gestelde vragen en de daarop gegeven antwoorden. Ongetwijfeld had Colenbrander deze stukken ingezien. Omdat zij echter mogelijk niet pasten in zijn visie op de periode 1810-1813 van de vaderlandse geschiedenis, had hij ze misschien min of meer weggemoffeld.

Bij de bestudering van de antwoorden op vragen gesteld door Devilliers Duterrage, het hoofd van de Franse politie in het geannexeerde Nederland,

trof mij in het bijzonder Lémons verklaring dat patriotten zoals hij de Engelsen en de orangisten als hun ergste vijanden beschouwden. Dit was een uitspraak waar Lémon blijkbaar maar liever geen gewag van maakte na zijn terugkeer in april 1814 in het bevrijde vaderland, waar prins Willem van Oranje inmiddels als soeverein vorst de regeringsmacht van de verslagen Fransen had overgenomen.

De ontdekkingen gedaan in de Parijse archieven waren zeker niet de enige die mij deden besluiten een volledige biografie te wijden aan Lémons *faits et gestes*. Ze waren voor dit besluit wel van doorslaggevende betekenis. Al spoedig werd mij duidelijk dat enerzijds Lémon op verschillende momenten in de periode 1795 en 1815 als jood in de Nederlandse samenleving een unieke rol speelde, terwijl daarnaast door het praktisch geheel ontbreken van relevante geschreven bronnen zijn privé-bestaan grotendeels in dikke nevelen gehuld bleef. Uiteraard is de uiteindelijke vorm van een biografie niet alleen afhankelijk van door de biograaf gemaakte keuzes, maar ook van het bronnenmateriaal waar deze over kan beschikken. Waar slechts een uiterst beperkte correspondentie van Lémon kon worden opgespoord en hij nauwelijks andere egodocumenten naliet, betekende dit dat in de aan hem gewijde biografie noodzakelijkerwijs meer aandacht besteed werd aan zijn daden dan aan zijn innerlijke drijfveren en het eventuele verband tussen beide. Voor het in beeld brengen van zijn activiteiten als belangenbehartiger van het joodse proletariaat in de periode 1809 tot 1813, toen Lémon samen met onder andere Jonas Daniël Meijer ingrijpende sociale hervormingen tot stand trachtte te brengen, kon ik gelukkig wel beschikken over het zich in het Nationaal Archief bevindende uitvoerige consistoriearchief. Dit archief bleek een schat aan belangwekkende en relevante informatie te bevatten.

Uiteindelijk meen ik, ondanks de mij opgelegde beperkingen, er toch in geslaagd te zijn, duidelijk te maken dat Lémons openbare optreden tijdens de Bataafse Republiek en Nederlands Franse tijd van unieke betekenis was voor de integratie en emancipatie van joodse landgenoten, die doorgaans nog als merkwaardige vreemdelingen met een afwijkende en weinig gewaardeerde godsdienst en cultuur werden beschouwd. Mijn promotor Piet de Rooy noemt hem dan ook terecht een vergeten erflater van de Nederlandse beschaving. Opmerkelijk vind ik dat tot dusver Mozes Asser, zijn jonge zoon Carel en diens leeftijdgenoot én bloedverwant Jonas Daniël Meijer door historici als de voornaamste joodse strijders voor gelijke rechten en integratie in de Nederlandse samenleving werden beschouwd. Mozes Asser had zich al voor 1795, toen joden aan Nederlandse universiteiten nog

uitsluitend medicijnen mochten studeren, via zelfstudie van koopman tot begaafd jurist ontwikkeld. De jonge Asser en Jonas Daniël Meijer waren niet alleen de eerste joden, die na 1795 aan Nederlandse hogescholen en universiteiten rechten mochten studeren: zij leverden bovendien weldra op hun vakterrein zeer bijzondere prestaties. Uiteindelijk bleek Mozes Asser de stamvader te zijn van een vermaard geslacht Nederlandse juristen, met als spectaculair hoogtepunt achterkleinzoon, mr. Tobias Asser, die in 1911 de Nobelprijs voor de Vrede ontving. Waar in de loop der tijd nogal wat biografische studies en schetsen verschenen over de hier genoemde juristen, ontbreekt in de bekende biografische woordenboeken zelfs een summiere samenvatting van Hartog de Hartog Lémons levensloop.

In mijn biografie beschrijf ik de arts Lémon als iemand die diverse malen een uitgesproken pioniersrol vervulde. Bijzonder treffend was ook de karaktervastheid waarmee hij bij zijn openbare optreden tussen 1795 en 1813 vast hield aan zijn oorspronkelijke idealen. Gedurende de eerste jaren van de Bataafse Republiek onderscheidde hij zich bij zijn strijd voor gelijkberechtiging van geloofsgenoten nauwelijks van zijn medeleden van *Felix Libertate*. Pionier werd hij in de zomer van 1797, toen hij eerst het voorzitterschap waarnam van de in maart van dat jaar door de bekende unitarist Isaac Gogel opgerichte *Sociëteit voor Eenheid en Ondeelbaarheid* en vervolgens werd afgevaardigd naar de Nationale Vergadering in Den Haag. Als zodanig was hij feitelijk de eerste jood, die in de algemene Nederlandse politiek een rol van enige importantie speelde en zich daarbij niet wezenlijk onderscheidde van zijn niet-joodse politieke geestverwanten.

Twee maanden na de unitaristische staatsgreep van 22 januari 1798, had Lémon duidelijk de hand in een door het Amsterdamse gemeentebestuur geësceneerde revolte binnen het grote Hoogduits Joodse Kerkgenootschap. De oude parnassim werden vervangen door volstrekt onbekwame zogenaamde manhigim, die dan ook in juni na een tweede staatsgreep, nu gepleegd door gematigde unitaristen, het veld moesten ruimen voor de oude parnassim. Voorlopig was Lémons rol in het openbare leven uitgespeeld. Pas onder koning Lodewijk Napoleon leek hij een kans te krijgen mee te werken aan een belangrijk hervormingsproject, dat ten doel had de massa van straatarme joden, vooral die in Amsterdam, via onderwijs in de Nederlandse taal en diverse vormen van werkverschaffing te verheffen tot arbeidzame, deugdzame, goed geïntegreerde en *selfsupporting* leden van de Nederlandse samenleving. Op last van de koning werden in september 1808 allereerst de oude Hoogduits Joodse Gemeente van Amsterdam en

de zogenaamde nieuwe gemeente *Adath Jeschurun* herenigd. Daarnaast werd een alle joodse gemeentes in het koninkrijk Holland overkoepelend bestuursorgaan gevormd, het zogenaamde Opperconsistorie, dat in overleg met Lodewijk Napoleon de op papier prachtig lijkende hervormingsplannen moest uitwerken. Vanaf januari 1809 tot februari 1813 zou Lémon als dagelijks bestuurder van het Opperconsistorie en drie maal gedurende een half jaar als zijn voorzitter serieus proberen tenminste een deel van de hervormingsplannen te realiseren.

De enige enigszins succesvolle hervorming leek de aanzet tot invoering van de Nederlandse taal in synagogen en het onderwijs. Al spoedig bleek dat Lodewijk Napoleon zijn schone beloftes om de levensstandaard van de allerarmste joden te verbeteren bij gebrek aan geld niet waar kon maken. Werkverschaffing in de vorm van de mogelijkheid als beroepssoldaat in een speciaal joods legercorps een basisinkomen te verwerven, was trouwens een zaak waarvoor aan joodse zijde zelf weinig animo bestond. Vanaf juli 1810 als Napoleon het koninkrijk van zijn broer Lodewijk Napoleon annexeert, maakt de keizer het door het langdurige verbond met Frankrijk toch al sterk verarmde Nederland tot een machteloos wingewest, volledig dienstbaar aan zijn wens de nimmer aflatende strijd met Engeland en bondgenoten toch nog te winnen. Het joodse proletariaat van Amsterdam vervalt door deze politiek grotendeels letterlijk tot de bedelstaf.

Als Napoleon begin 1811 ook in Nederland de dienstplicht invoert, leidt dit op talloze plaatsen tot opstandige bewegingen. In Amsterdam laten ook de arme joden zich dan niet onbetuigd en na een rel in de Jodenbreestraat kondigt de over het algemeen nogal gematigde Franse gouverneur Charles Lebrun daar zelfs een soort staat van beleg af. Schijnbaar werkt dan ook Lémon, zoals vrijwel alle Nederlanders, mee aan de door Napoleon voorgeschreven persoonsverheerlijking. Toch durft hij de keizer bij diens bezoek aan Amsterdam in oktober 1811 in beleefde termen te kapittelen wegens zijn vooroordelen jegens Askenazische joden.

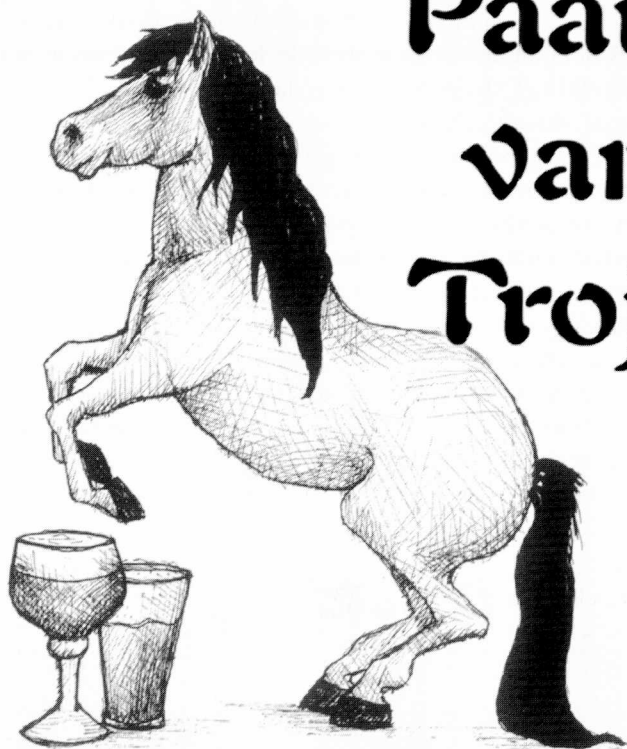
In februari 1813, als inmiddels bekend is geworden dat het Franse leger in Rusland een verpletterende nederlaag is toegebracht en Napoleon zelf ongeschonden in zijn vaderland is teruggekeerd, lijkt het alsof Lémon zich definitief van de keizer heeft afgekeerd en met mensen als Augustijn Maas overlegt wat te doen als de Fransen door Engels-Russische strijdkrachten gedwongen worden hun biezen te pakken. Lémon vreest vooral dat na terugkeer van Prins Willem de Oranjepartij het heft weer geheel in handen zal krijgen. Vandaar dat hij zeer waarschijnlijk, toen de zogenaamde samen-

zweerder Maas op de mogelijkheid wees, om zodra de eerste Engelse troepen waren geland, de oude, nog steeds republikeins gezinde patriot Johan Valckenaar in plaats van Willem van Oranje tot staatshoofd te verheffen.

Het liep allemaal wat anders dan Lémon zich had voorgesteld. Op 21 februari 1813 werd het Opperconsistorie ontbonden en werden de inmiddels onder druk van hogerhand samengevoegde Nederlands Hoogduits en Portugees joodse gemeentes als drie aparte *circonscriptions* opgenomen in het Franse consistorie. De leiding van de Amsterdamse *circonscription* kwam in handen van een rabbijn en drie leken, onder wie de inmiddels als vrederechters hoog in de Franse ambtelijke hiërarchie geklommen Carel Asser en Jonas Daniel Meijer. 's Anderen daags werd Lémon tot twee jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens betrokkenheid in het zogenaamde complot Maas. Een groot deel van die gevangenisstraf zou hij uitzitten in Frankrijk in het kasteel van Ham. En terwijl Asser en Meijer als zoveel goede vaderlanders noodgedwongen eerst de keizer op zijn wenken bedienden om vervolgens de publieke zaak onder koning Willem I te dienen, oogstte Lémon na zijn bevrijding nog alleen lauweren als toegewijd sympathiek huisarts en medewerker van een medisch tijdschrift van enige standing.

Voor democraten, zeker als zij van joodse origine waren, was er na de vestiging van de Oranjemonarchie in Nederland voorlopig geen plaats. En het is nog steeds de vraag of ons land ooit weer een democratische republikeinse staatsvorm zal krijgen.

Cafe Paard van Troje

**voor lekker speciaal-bier
(ook voor borrels en partijen)**

Kleine Kromme Elleboog 5 - 9712 BS Groningen
(050) 312 00 50